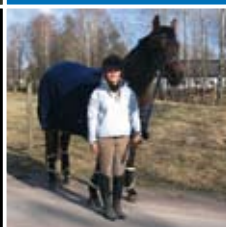

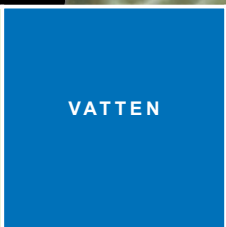
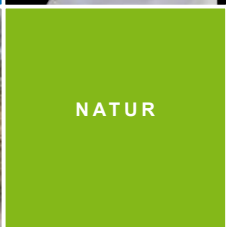
Natur- och kulturguide

KULTUR

NATUR

VATTEN

TIDAHOLM

UTFLYKTS-
MÅL

Innehåll

Natur och kultur i Tidaholms kommun	5	17 Hömbs kyrkby.....	30
1 Tidans mader.....	7	18 Kavlås.....	31
2 Norra rundan	8	19 Kungslena.....	32
3 Turbinhusön.....	9	19a Kyrkan.....	32
4 Vulcanön.....	11	19b Kungsgården.....	33
5 Hellidens slott.....	13	19c Minnessten.....	33
6 Stallängsskogen och Siggestorpsstugan.....	14	19d Lenaborg.....	33
7 Ordenshuset.....	15	20 Naturreservatet Gunniltorp	34
8 Ånarundan.....	17	21 Gestilren	35
9 Tidan gav kraft till Tidaholms utveckling	19	22 Ödegårdsstigen och Ekedalens naturreservat.....	36
9a Kullö kraftverk och kvarn.....	19	23 Dimbo	38
9b Madängsholms textilindustri.....	20	23a Dimbo-Ottravads kyrka	38
9c Vättaks kvarn.....	21	23b Dimbo gravfält.....	39
9d Brokvarn.....	21	24 Naturreservatet Lammevadskärret..	40
10 Naturreservatet Ettaks strömmar.....	22	25 Stångaberget.....	41
11 Naturreservatet Grimmestorpaskogen	23	26 Västgötaleden för cyklisterna	41
12 Hökensås naturreservat	25	27 Annebergs bränneri.....	42
13 Västra Vätterleden.....	27	28 Suntutak	43
14 Naturreservatet Hyltan.....	27	28a Suntutak Storegården	43
15 Ridleden	29	28b Suntutaks gamla kyrka.....	43
16 Pilgrimsleden.....	29	28c Suntutaks järnåldersgravfält.....	45
		29 Eriksgatuleden och Kymbo halvvägar.....	46
		Källförteckning.....	47

Natur- och kulturguiden är en samproduktion mellan Kultur- och fritidsnämnden samt Miljö- och byggnadsnämnden i Tidaholms kommun

Projektansvarig: Lars-Göran Lindgren

Text: Elsie-Marie Sjögren, Stig-Arne Jacobson och Lars-Göran Lindgren

Övriga medarbetare: Jan-Åke Sandberg, Agneta Bengtsson, Jan Arnesen Bjerenius, Britt Svensson

Fram- och baksidans foton: Dag Fredriksson, Daniel Lindström, iStockphoto,

Kent-Ove Hvass/HvassNatur, Merete Byman Ruud, Stig-Arne Jacobson, Tidaholms turistbyrå, Vincontoret

ISBN 978-91-978314-4-4

Copyright © 2010 Tidaholms kommun

Natur- och kulturguiden har finansierats med stöd av

Naturvårdsverkets statliga bidrag för lokal och kommunal naturvård

Grafisk produktion: Tida Reklam, tel. 0502-106 00, www.tidareklam.com

Printed in Sweden 2010 by Tida Reklam, Tidaholm.

Upptäck något nytt!

Välkommen till en upplevelse och löften om fler när du läser denna natur- och kulturguide. Här har vi försökt att beskriva vår kommun ur flera perspektiv.

Naturen som gjort att man överhuvudtaget valde att bosätta sig i det som blev Tidaholm. Skogar, vatten och betesmarker, alltså en god möjlighet till ett bra liv.

Kulturen som var en följd av det som naturen gav möjligheter till.

Hur har vi då lyckats att förvalta vårt Tidaholm?

Om vi börjar från början så kan vi betrakta järnåldersgravfälten i Dimbo. Detta är en påminnelse om att denna del av vår kommun tidigt var en viktig del, på många sätt. Detta fortsatte under lång tid, bland annat som gästgiveri och tingsplats. Det var vackert, bördigt och väl beläget. Att det var väl beläget ser vi framför allt om vi tittar närmare på det hålvägssystem som finns, framför allt bevarat i Kymbo och dessa delar av kommunen. Det är fortfarande vackert och väl beläget.

Om vi fortsätter framåt i tiden, så förstår vi att Tidån blev och är viktig för vår kommun. Där uppstod det som skulle bli avgörande för vår framtid, där föddes våra industrier. Detta kan tittas på med olika ögon, då var den viktig för energin till att driva maskiner med mera. I dag ger den genom upplevelser energi till jäktade människor.

Detta och mycket annat kan ni med hjälp av Natur- och Kulturguiden uppleva om och om igen. Så läs och upplev, och känn er välkomna till vårt Tidaholm.

Curt B. Gustafsson

Kommunstyrelsens ordförande

Natur och kultur i Tidaholms kommun

Tidaholmsbygden har en vacker natur och en lång kulturhistoria. Denna skrift kan bara ge en första inblick i allt det fantastiska som man kan uppleva i kommunen. De utflyktsmål som finns presenterade är ett urval av mer lättillgängliga platser. Vi hoppas att de ska bli en inkörsport för egna upptäckståg i bygden.

De första invånarna vandrade in ganska snart efter inlandsisens avsmältning för 10 000 år sedan, vilket en rad fynd från jägarstenåldern vittnar om. Bland annat har en stenyxa hittats vid Ljungkullen i Tidaholms norra utkant. Fyndplatsens närhet till Tidån och dess vidsträckta våtmarker är nog ingen tillfällighet. Här gavs säkert rika möjligheter för jägarfolken att fånga villebråd som sjöfågel och fisk.

Annars är det väl de tidiga bosättningarna på Falbygden som är mest kända för allmänheten. Det var troligen här som man först påbörjade mer storskalig uppodling av landskapet under yngre stenåldern (4100-1700 f. Kr.). Man började även hålla tamboskap. Megalitkulturen med gånggrifter och hällkistor härrör från denna tid och finns även inom kommunens gränser, bland annat vid Varv.

Under bondestenålder och även under bronsåldern (1700-500 f. Kr.) var

svedjebruket den dominerande odlingsformen. I höglänta områden med lättbrukade jordar kan man fortfarande se rester från svedjebruket i form av plockrösen eller hackerör som de också kallas i folkmun. Gravrösen från bronsåldern finns bland annat vid Lövrudan i Velinga socken.

Det rörliga och omfattande svedjebruket övergick till mer bofasta förhållanden vid övergången från bronsålder till järnålder (500 f. Kr. till 1050 e. Kr.). Då hade en klimatförsämring medfört att man var tvungna att stalla in djuren under vintern. En lång period av ängsbruk inleddes för att skaffa vinterfoder.

Landskapet kom att indelas i inäga och utmark, där de hägnade inägorna bestod av ängar och åkrar. På utmarken strövade betesdjuren fritt på sommaren och fick komma in på inägorna först efter skörd för att beta av den späda återväxten. Fornåkrar från denna tid finns representerade på många platser i kommunen. Speciellt vackra exempel finns öster om Härja kyrka och norr om Hömbs by. Begravningsplatserna, med stensättningar, högar och rösen, upptog ofta ganska stora arealer. Västergötlands största järnåldersgravfält ligger strax sydost om Dimbo.

Hökensås övre delar var den bygd som sist befolkades i kommunen. Någon

större inflyttning skedde inte förrän under medeltiden då befolkningen ökade. Helt säkert medförde den karga naturen svårigheter för någon högre avkastning av odling. I stället var skogsprodukter som timmer viktiga för försörjningen och kunde avyttras till trakter som saknade egentlig skog.

Ån Tidans forsar och fall var grunden för den industriella framväxten i kommunen. Vattenkraften försörjde flera förindustriella verksamheter. Redan under medeltiden anlades kvarnar utmed ån. Tillgången till skog och vattenkraft gav förutsättningar för bruksbildning i mindre skala under 1700-talet. I kommunen var industrialiseringen till större delen koncentrerad utmed Tidån, som exempelvis Annefors tegelbruk, Tidaholms bruk, Vulcans tändsticksfabrik och textilindustrin i Madängsholm.

De geologiska förutsättningarna i Tidaholms kommun medför att vi kan erbjuda en ovanligt varierad och spännande natur. I väster utbreder sig Östfalbygdens kalkrika odlingsstrakt med platåbergen Plantaberget, Varvsberget, Gerumsberget och Gisseberget.

Platåbergen har en unik lagerföljd, med urberget underst och där över i tur och ordning sandsten, alunskiffer, kalksten och lerskiffer samt överst den hårda diabasen. De rika och kalkhaltiga jordarna ger upphov till säregna och artrika naturtyper som ädellövriska bergs-

branter, örtrika torrängar samt orkidérika extremrikkärr och kalkfuktängar.

Som kontrast till det rika platåbergslandskapet reser sig den mäktiga urbergsryggen Hökensås längs kommunens östra del. Hökensås har i de övre delarna en norrlandsprägel med sina magra, tallbevuxna isälvsavlagringar. Med tanke på berggrundens uppbyggnad av främst granit och gnejs är däremot Hökensås västsluttning överraskande rik med en bitvis hög andel ädellövträd i skogar och hagar. Många kalkgynnade mossor och kärllväxter påträffas i de otaliga käll- och bäckmiljöerna. Här och var på Hökensås avbryts även barrskogsdominansen av rika lövskogsmiljöer som visar på förekomsten av basisk grönsten.

Låglandet mellan platåbergen och Hökensås får sin identitet av bygdens tre större åar Ösan, Tidån och Yan med biflöden. Längs åarna dominerar odlingsbygd medan de mellanliggande flacka höjderna till största delen är barrskogsbevuxna. Tidån är den största ån och i den södra, mer kuperade delen av kommunen finns flera forssträckor med ett intressant växt- och djurliv. Efter Tidaholms tätort lugnar vattenmassorna ner sig och flyter sakta fram i ett flackt landskap som vid högvatten ofta översvämmas på stora arealer. Här finns höga värden knutna till de stora betade strandängarna (maderna).

1 Tidans mader

Tidans mader är ett mångformigt, flackt våtmarksområde längs ån Tidan som sträcker sig från Tidaholms tätort och nära sju kilometer norrut mot Fröjered. Madområdet är ett av länets mest betydelsefulla och ett av det största som ännu används för bete och slåtter. Området har utnyttjats som fodermark under mycket lång tid och hörde till de marker som tidigast togs i användning för slåtter eftersom de årliga översvämningarna tillförde näring och syre vilket gav en bra höskörd.

Med sina kraftiga och regelbundna översvämningar har Tidan format områdets topografi. Största delen består av svämsediment, mineralpartiklar som vattnet fört med sig. Orleka mader söder om byn Eldslyckan är ett av länets största svämsedimentområde med en mosaik av igenväxta, flacka åsar och öppna kärrstråk, så kallade högvattenrännor. Orleka mader är numera till stora delar under igenväxning. Tidan har i området ett opåverkat och delvis meandrande lopp. Närmast ån har grövre partiklar

Foto: Lars-Göran Lindgren

avlagrats vid översvämningarna och bildat välutvecklade bankar utmed åkan- ten, så kallade naturliga levéer. Bakom dessa har finare partiklar lagrats av. Här utbreder sig långsträckta sumpkärr och fuktängar, i stor utsträckning betade av nötkreatur.

Floran i området är mycket rik, speci- ellt i de norra och mellersta delarna. Av ovanligare arter påträffas klockgentiana, spikblad, kärrvial och strandveronika. Vidare förekommer bland annat stagg, knägräs, darrgräs, slättegubbe, ormröt, backsippa, baktimjan och brudbröd i torrare avsnitt.

I anslutning till reningsverket för Tidaholms tätort har man skapat dam- mar och våtmarker som ett sista steg i reningen av avloppsvattnet. Här har en rad ovanliga fåglar och växter etablerat sig, till exempel svarthakedopping och den hotade undervattensväxten udd- nate. Totalt har mer än 200 fågelarter

påträffats vid Tidans mader. Av dessa har ett 90-tal arter häckat minst en gång. Området är också en viktig rastlokal för främst vadare och andfåglar. Fågellivet kan studeras från två fågeltorn i anslut- ning till reningsverket i Tidaholms norra utkant.

Svarthakedopping. Foto: Nils Werner

2 Norra rundan

Det är alltid nära till naturen för alla invånare i Tidaholms kommun. Även boende i Tidaholms tätort kan med en kortare promenad komma till platser med intressant och värdefull natur. Omedelbart norr om tätorten finns ett omväxlande kulturlandskap som fortfarande brukas genom odling och djurhållning. Här finns en promenadled

anordnad genom en rad naturtyper som strandäng, blandlövhagar, betad skog och sumpskog.

Skyltar ger närmare information om ledens sträckning och varje delområdes speciella förutsättningar. Vandringen kan med fördel börja vid norra begravningsplatsen där det också finns parke- ringsmöjligheter.

3 Turbinhusön

Ön bär namn av sin största byggnad, det tegelröda och karaktäristiska Turbinhuset, men även de låga Smedstugorna bidrar liksom själva läget till Turbinhusöns säregna miljö.

Turbinhuset från 1898 var för sin tid en mycket modern byggnad med nationalromantiska stildrag. Att bygga i tegel var högsta mode vid slutet av 1800-talet. Huset uppfördes som kraftstation för att bland annat inrymma en turbin, som via en ställina överförde kraft till ett några hundra meter avlägset tröskverk. I Turbinhuset fanns även bostäder och ett sadelmakeri som tillverkade sitsar till den hästdragna Tidaholmskärran.

Turbinhuset inrymmer numera Tidaholms konsthall, där det under sommarhalvåret hålls konstutställningar. De tre Smedstugorna flyttades från Smedjegatan till Turbinhusön. Namnet kommer av att stugorna ursprungligen var bostäder för smeder som arbetade i stångjärnsmedjan under P A Rudbecks tid som ägare till Tidaholms gård på Vulcanön. I en av stugorna visas hur smedfamiljer bodde på tidigt 1800-tal, i en annan finns inredning från både ett

Foto: Tidaholms turistsbyrå

enklare och ett mera välbärgat hem från förra sekelskiftet.

Den tredje stugan, Kaffestugan, har genom sin kaffeservering under sommartid bidragit till att göra Tidaholm vida känt.

I den stora röda magasinsbyggnaden lagrades troligen jordbruksprodukter förr. Numera används Magasinet av elever från Hellidens konsthantverkslinjer. Sommartid kan man se hur eleverna arbetar och formger silversmycken och keramikgods samt tryck av textilier.

Turbinhusön är framför allt en sommaroas, där folklivet, byggnader och grönskan samt Tidans ständiga brus bidrar till öns attraktionsvärde. Strandpromenaden längs vattnet och den angränsande Bruksvilleparken med sin utescen kompletterar området.

Foto: Vincontoret.

Vincontoret inryms i Vulcans gamla huvudkontor.

Foto: Daniel Lindström

Tidaholms museum i vinterskrud.

Översiktsbild av Vulkanön vid 1900-talets början pryder denna tändsticksask. Foto: Lena E Jonsson

Foto: Daniel Lindström

Rudbecksgymnasiet är beläget på Vulcanöns östra del.

4 Vulcanön

Den av Tidan omflutna Vulcanön är inte bara ett kulturellt och industrihistoriskt centrum utan också själva platsen för industristadens tillkomst. Redan på 1200-talet fanns Holmagården här.

Med tiden kom kvarn, såg, stångjärnshammare och smedja att ingå i verksamheten och 1799 fick Holmagården järnbruksrättigheter. På 1850-talet övertog Hans Henrik von Essen gården och anlade 1868 en tändsticksfabrik i brukets nedlagda stångjärns-smedja. Vulcans tändsticksfabrik utvecklades snabbt och var vid sekelskiftet 1800-1900 världens största tändsticksfabrik. Fabriken kom så småningom att ingå i Ivar Kreugers imperium, som raserades efter Kreugerkraschen 1932. Därefter inskränktes driften, men fabriken räddades och idag är fabriken Sveriges enda tändsticksfabrik.

Tidaholms museum finns sedan 1981 i en lokal där tidigare bland annat Vulcans mekaniska verkstad med smedja inrymdes. Smedjan är fortfarande bevarad och ofta använd. Museet har

idag en livaktig verksamhet med många tillfälliga utställningar och en intressant basutställning där det bland annat visas bilar från Tidaholms Bruk.

Ett tidigare verkstadskontor och tryckeri för tändsticksetiketter har blivit konstitografisk verkstad, där både gästande konstnärer från länder världen över och konstelever från Hellidens folkhögskola är verksamma och ibland ställer ut sina verk på övre våningen.

Stora magasinbyggnader i trä används idag dels av museet som utställningslokal, dels av kökstillverkaren Marbodal som utställnings- och konferenslokal.

Den tegelbyggnad som förr inrymde Vulcans huvudkontor ägs numera av Vincintoret, som importerar drycker och står för olika kulturella evenemang.

Öns östra del disponeras av Rudbecksgymnasiet, som uppkallats efter järnbrukets anläggare Per Alexander Rudbeck. Gymnasiet har exteriört utformats med de äldre industribyggnadernas sågtandade tak som modell.

5 Hellidens slott

Slottet är ett av Tidaholms vackraste byggnadsverk. Den stora vita byggnaden är en skönhet i sig själv, och läget på bergets västsluttning högt över stadens gator betyder minst lika mycket för intrycket. Innanför den tunga entrédörren gömmer sig gyllenläderstapeter, vackra kakelugnar, parkettgolv och breda trappor.

Den omgivande parken och en märklig stallbyggnad, numera bostadshus, hör också till Hellidens säregna miljö.

Friherre Hans Henrik von Essen betraktas som grundaren av den industriella epoken i Tidaholm, vilket gav förutsättningarna för ortens utveckling och följande stadsrättigheter 1910. Han föddes på Kavlös 1820 och förvärvade 1853 Tidaholms egendom av fadern Fredrik Ulrik.

Foto: Daniel Lundsfröm

I köpet ingick järnbruk, kvarn, sågar och en rad gårdar. Utöver drivandet av Tidaholms bruk uppförde och startade von Essen 1868 Vulcans tändsticksfabrik som senare blev ett världsföretag. Han anlade också vid Kullö den förlustbringande pappersmassefabriken Sphinx.

Hans Henrik von Essen bodde först vid Tidans strand i brukets manbyggnad, senare kallad disponentvillan. 1859 byggde han sin nya boning på Hellidsbergets sluttning där han ansåg luften mera hälsosam. Bilder av honom visar en kraftfull gestalt, som också fick nio barn med vardera av sina två fruar. Han var en sammansatt människa som även visade religiös läggning och socialt samvete, men plågades senare i livet av sjuklighet och drog sig tillbaka från verksamheten.

2 juli 1894 avled ”gamlebaron” under sommarvistelse på sin Hökensåstillflykt gården Alvasjö, men vid Helliden står en väderbiten minnessten som ett av många vittnesbörd om Hans Henrik von Essens gärning. Han står också avbildad på von Essens plats.

Arvtagare blev sonen Alfred von Essen, som genom äktenskap med den förmögne göteborgaren Robert Dicksons dotter Eleonore fick möjlighet att renovera och bygga om Helliden. Till detta anlätades Helgo Zettervall, bland annat känd för restaurationsarbeten av Skara med flera domkyrkor.

Kreugerkraschen medförde dock ekonomisk ruin för Alfred von Essen, som efter konkurs endast hade slottet kvar. När han gått bort bodde änkan kvar och tog under 40-talet emot storstadsbarn för vistelse på landet.

Folkhögskola

Efter friherrinnans bortgång 1950 såldes den magnifika byggnaden med besökande kungars namn på pelarna vid entrén. Nya ägare blev Blåbandsrörelsen, som trädde till 1951. Helliden byggdes nu om och till för att fungera som folkhögskola,

med kursstart hösten 1952. Skolan har en mångsidig inriktning, inte minst på konsthantverk, och är med sin miljö, elevhem och matsal mycket uppskattad av eleverna. I utbildningsdelen finns även inrymt ett konstlitografiskt museum.

Allmänheten har tillfälle att se slottet vid skolans årliga Öppet hus och vid olika evenemang. Inte minst Valborgsmässofirandet, som efter ett antal år på annan plats flyttat tillbaka till Helliden, är mycket uppskattat och samlar stora besökarskaror.

6 Stallängsskogen och Siggestorpsstugan

Stallängsskogen är en bevarad rest av de skogsmarker som fanns runt Tidaholm vid förra sekelskiftet. Tallen var då ett karaktäristiskt inslag i landskapsbilden. Oftast var också skogarna betade och betydligt ljusare än vad de är idag. I Stallängsskogen finns det gott om gamla tallar men också inslag av lövträd som närmast än övergår i ren lövskog, vilken domineras av al.

Det röda trähuset, Siggestorpsstugan, i skogens södra del är en av Tidaholms äldsta byggnader och omnämndes första gången i jordeboken 1627. Exakt när huset uppfördes är inte känt, men

dess äldsta delar kan härstamma från 1600-talet. Däremot är det känt att huset alltid legat på nuvarande plats.

Stugan omges av syrener och höga träd. Huset är byggt av liggande timmer och är knuttimrat vilket sedan en renovering på 30-40-tal döljs av brädfodring. Invändigt finns två stora rum och en mindre kammare.

På sommaren brukar Tidaholms biodlare visa upp sin verksamhet i och vid Siggestorpsstugan, kombinerat med servering och försäljning. Tidigare har Siggestorpsstugan använts både som målarateljé och vävstuga.

7 Ordenshuset

Högt på en kulle vid Västra Drottningvägen ligger ett intressant trähus från 1883. Huset uppfördes av den nybildade Nykterhetslogen nummer 204 Vulcan av IOGT.

Tomten skänktes av Tidaholms Bruk, huset kom att bli hemvist för flera folk-rörelser i Tidaholm och livaktig studie-verksamhet i skiftande ämnen bedrevs under många år i byggnaden.

Huset inrymmer en samlingslokal med en stor kamin och upphöjd scen i norra kortändan. 1906 tillbyggdes en vinkeldel i söder med glasveranda där entrén är belägen. Mitt på långsidan mot

gatan finns en äldre veranda och en vid takföten fäst flaggstång. Bakom ordenshuset ligger en tillhörande vaktmästarbostad.

I mitten av 60-talet minskade verksamheten i huset, som under många år kom att stå oanvänt. 1988 beslutade kommunen dock att ordenshuset skulle bevaras. En upprustning gjordes, finansierad av ett bidrag om 50 000 kronor från kommunen och 200 000 kronor från Riksantikvarieämbetet.

Ordenshuset är ett av landets bäst bevarade i sitt slag och förklarar som byggnadsminne.

Foto: Stig-Arne Jacobson

8 Anarundan

Anarundan är en drygt tre och en halv kilometer lång vandringsled, som sträcker sig längs Tidans båda stränder mellan Tidaholms campingplats i norr och Bälteberga gård i söder.

Längs Tidans östra sida går leden främst genom öppen odlingsbygd medan den västra delen går genom skogsmarker med sumpskogar och kärr. Här är fågellivet rikt med bland annat mindre hackspett och stjärtmes. I ån kan man träffa på kungsfiskare, strömstare och försärla.

Strömstare. Foto: Kent-Ove Hvass/HvassNatur

Vid Stenstolpen kan vandraren antingen gå tillbaka för att få en kortare promenad, eller fortsätta hela slingan till Bälteberga och åter.

Längs rundan är träskyltar uppsatta med namn på särskilda platser, ibland kompletterade med längre information på separata tavlor. Skyltarna kan också ge vägvisning, som till exempel vid Stenstolpen.

Platserna längs rundan har olika karaktär. Vid södra ändpunkten Bälteberga fanns förr flera industrier, som tegel-

och pappersbruk. Där fanns också ett spinneri, där verksamheten pågick fram till 1961. På Bälteberga bedrivs idag lantbruk och i närheten kommer ett nytt bostadsområde att uppföras.

Nära Bälteberga ligger Kommunalbadet, som blev allmän badplats omkring 1920, med omklädningsrum, toaletter, kiosk och kaffeservering. På 40- och 50-talen höll kommunen simskola på platsen. Numera finns matbord och plats för grill. Också mera privata badplatser fanns, använda av närboende familjer och dit obehöriga inte var välkomna, som Sandbergsbadet och Hommerbergsbadet.

Vid Fasaplan och våtmarken nedanför Mockabacken bedrevs fotboll respektive skridskoåkning och bandyspel, medan backen används för skid- och pulkaåkning.

Tegelslagarholmen användes på 1900-talets början som festplats, där IFK Tidaholm arrangerade storslagna tillställningar med attraktioner som bland annat dansbana, variete, menageri och skjutbanor. Tillströmningen bör ha varit stor, eftersom både extratåg och skjuts från centrum erbjöds besökare enligt annons från 1911.

Den uthyrning av plattekor som tidigare bedrivits av privatpersoner har fått efterföljare i en av kommunen inköpt förnämlig roddbåt, placerad vid campingplatsen.

Ruinen efter Bälteberga kvarn. Foto: Stig-Arne Jacobson

Kullö kvarn. Foto: Stig-Arne Jacobson

9 Tidan gav kraft till Tidaholms utveckling

Från högmossarna vid smålandsgränsen kommer Tidan strömmande. På sträckan genom kommunen har Tidan en fallhöjd på 50 meter, störst vid Ettak där den faller med 16,5 meter. Andra fallområden genom kommunen är Turaströmmen, Baltak, Bälteberga, Tidaholm och Annefors i Fröjered. Från Fröjered flyter Tidan lugnt vidare norrut genom slätthandskapet mot Mariestad, där den rinner ut i Väneren.

Vattenkraften i Tidan försörjde flera förindustriella verksamheter. Redan under medeltiden utnyttjades Tidans vattenkraft för att driva flera kvarnar. Tillgången till skog och vattenkraft gav förutsättningar för bruksbildning i mindre skala på 1700-talet. I kommunen var industrialiseringen till större delen koncentrerad till Tidaholm genom Tidaholms Bruk, Vulcans tändsticksfabrik och textilindustrin i Madängsholm.

Utmed hela Tidans dalgång kan man se kraftverk, kvarnar, mindre sågverk och lämningar efter textilindustrin vilka vi ger ett axplock av i denna skrift.

Idag är Tidan framförallt en tillgång, dels genom att den förmedlar Tidaholms historia, dels att den ger möjligheter till rekreation och återhämtning från dagens stressade samhälle.

Foto: Merete Byman Ruud

Gräsänder vid Tidan i centrala Tidaholm

9a Kullö kraftverk och kvarn

Kullö kraftverk och kvarn ligger strax norr om Tidaholms tätort mellan Tidan och Fröjeredsvägen. Kullö finns omskrivet redan 1629 då Johan Dückerk ägde Kullö gård och enligt uppgift fanns en vattendriven kvarn vid Tidan. Kullö gård bytte ägare flera gånger fram till att baron Hans Henrik von Essen förvärvade Tidaholms gård (Vulcanön) 1853. I köpet av Tidaholms gård ingick då även Kullö gård och Helliden.

År 1858 lät Hans Henrik von Essen uppföra Hellidens slott. I samband med att slottet byggdes om 1895 av sonen friherre Alfred von Essen anlades Kullö kraftverk för att bland annat förse Hellidens slott med elektricitet. Självaste kung Oskar II godkände att en högspänningsledning på 2 kV fick byggas till slottet. Enligt uppgift åkte Alfred von

Vättaks kvarn. Foto: Stig-Arne Jacobson

Essen upp till slottet och tände en lampa i ett fönster för att visa att slottet fått elektricitet. Kraftverket ägdes av Alfred von Essen fram till 1930-talet. Idag är Kullö kraftverk ett Sveriges äldsta som fortfarande är i drift. För intresserade finns det möjlighet att få mer information av nuvarande ägare.

Vid korsningen Ångarpsvägen-Fröjeredsvägen står en hög röd träbyggnad, Kullö kvarn, uppförd 1927. Byggnaden ligger till skillnad från andra nämnda kvarnar långt ifrån Tidans

strömmar. Kvarnen drevs från början av en lokomobil, en på hjul flyttbar kraftkälla. Kvarnen fick eldrift 1937 och var då med tre kvarnverk mycket modern. Driften pågick till omkring slutet av 1960-talet, numera används byggnaden för andra ändamål och invändigt finns i stort sett inga lämningar kvar efter kvarnens verksamhet.

9b Madängsholms textilindustri
Området ligger sex kilometer söder om Tidaholms tätort cirka 1,5 kilometer från

väg 193. Vattenkraften var avgörande för kvarn, såg och smedja på 1700-talet, vilket lade grunden för Madängsholm industriella utveckling. Epoken med textilindustri i Madängsholm startade på 1840-talet med ullspinnri och ylleväveri. Industrin expanderade och 1889 bildades Holma linspinnri AB. Holma linspinnri utsattes av konkurens från ett annat svensk linspinnri, man enades därför att lägga båda företagen under samma ekonomiska ledning. 1907 bildades Holma-Helsinglands Linnspinnri & Väveri AB och 1929 gick Holma-Helsingland samman med Almedal-Dalsjöfors

På 1930-talet uppkom en stor marknad för produkter av konstsilke och Holma började som en av de första fabrikena i Sverige att väva dukar och servetter av konstsilke.

Vid halvårsskiftet 1966 lades väveriet i Madängsholm ner, bland annat på grund av hård konkurrens från främst östeuropiska företag.

Strax efter sekelskiftet introducerades eldrift och belysning i lokalerna och lite senare försåg fabriken kraftstation även övriga samhället med el. I Madängsholms är Tidans fallhöjd 4,5-5 meter och är därmed ett av de största fallen som utnyttjas för kraft i Tidån.

En av byggnaderna i området har en spännande industriarkitektur med sågtak med snedställda fönster förlagda mot norr vilket härstammar från engelska väverier. Sågtaksbyggnader (shed-head buildings) utvecklades av brittiska

ingenjörer för att skapa rationella lokaler och få ett jämt ljusflöde. Kraftverket som byggdes på 1910-talet är fortfarande igång. Övriga lokaler används idag av olika småföretagare. Här finns bland annat ett ullspinnri med försäljning av ullgarner, en snickeriverkstad och ett måleri.

9c Vättaks kvarn

Nedströms Gimmenesjön vid vägen Vättak-Härja ligger Vättaks kvarn, tidigare som ofta kombinerad med såg. En rälsgående tralla för stockarnas befordran till sågbladen finns kvar, men även här alstrar turbinen numera elkraft genom att driva en generator.

Vättaks kvarn är idag sommaröppen kaffeservering med viss museal karaktär i lokalen. Besökare erbjuds också färder på flotte uppströms till den omkring 800 meter avlägsna Gimmenesjön.

9d Brokvarn

Uppströms Gimmenesjön, söder om Tidaholm fanns fyra kvarnar på en mycket kort sträcka av Tidån. Av dessa är Brokvarn fullkomligt bevarad med kvarn, rensverk, magasin, kvarnstill och kammare för både dragares och körares bekvämlighet under väntetiden.

Byggnaderna lär ha uppförts 1882, men har 1927 byggts till och de båda turbinerna används numera som i andra kvarnar för elproduktion.

De röda byggnaderna ligger samlade vid en stenbro och allt sammantaget ger platsen en vacker och rofylld miljö.

Forsärla.
Foto: Kent-Ove Hvass/
HvassNatur

Safså. Foto: Dag Fredriksson

10 Naturreservatet Ettaks strömmar

Tidan som rinner igenom kommunen är en av få svenska åar som rinner norrut. Flödet i ån är lugnt och inbjuder till fina kanotturer, men i södra delen från kommundelen mot Mullsjö till Tidaholms tätort karaktäriseras ån av en hög andel forssträckor. Ettaks strömmar som är den längsta och mest orörda forssträckan är nästan sex kilometer lång och är sedan år 2008 skyddad som naturreservat.

Den rödlistade, det vill säga hotade, fisken färna finns i strömmarna. I ån har det även funnits en livskraftig stationär öringstam men den har blandats upp av inplanterad öring och minskat. Genom

att restaurera lekbottnar hoppas man få tillbaka öringen och dessutom flodpärlmusslan som nästan försvunnit från området. Fågellivet i området är rikt med bland annat strömstare, forsärla och kungsfiskare, vilka är knutna till rinnande vatten. Ån kantas till stor del av skogsmarker, bland annat klubbaskog och äldre barrskog, men även betesmarker.

Den ovanliga ormbunken safsan har en av sina nordligaste lokaler i Ettaks strömmar. Safsan växer i strandlinjen och bildar rejäla buskar med upp till 1,5 meter långa blad. I en betad fuktäng i

den nordöstra delen av reservatet påträffas klockgentianan. Klockgentiana med sin vackert blå blomma är sällsynt och kräver just bete för att trivas.

Ettaks strömmar kommer man till om man kör riksväg 26 mot Jönköping. En dryg kilometer efter Suntaksrondellen svänger man vänster mot Velinga. Efter dryga tre kilometer kommer man till Ettaksbron som ligger i den norra delen av reservatet. Utmed nordvästsidan av ån finns en trevlig promenadstig.

Kungsfiskare. Foto: Kent-Ove Hvass/HvassNatur

11 Naturreservatet Grimmestorpsskogen

Grimmestorpsskogen är ett kraftigt kuperat och mossigt skogsområde, till stora delar bevuxet av gammal barrskog med upp till 30 meter höga tallar och granar.

Det kuperade landskapet är en deltabildning som byggts upp av isälvs-material i en forntida issjö för cirka 10 000 år sedan. Deltabildningen benämns Härjaterassen efter Härja socken.

I en djup dal forsar Grimmestorpsån fram. Vattenflödet kan vara imponerande speciellt under snösmältningen. Längs ån växer ormbunken strutbräken i fina bestånd. Den har två olika typer av blad, med och utan sporsamlingar. Här finns även gråal och den vitblommiga busken hägmispel, som är en trädgård-

flykting. Både forsärla och kungsfiskare har setts vid ån.

Grimmestorpsskogen betades till mitten på 1900-talet av nötkreatur från Grimmestorps herrgård, som höll ett 45-tal nötkreatur. Betesdjurens påverkan på skogen kan ses än i dag, främst genom att det förekommer betesgynnade växter som slättergubbe, blåsuga och gräset stagg. I dag sluter sig skogen och börjar övergå till urskog. Fågellivet är rikt med typiska barrskogsarter. Tjädern har dock minskat sedan skogen blivit tätare. Järpe, spillkråka, talltita och tofsmes trivs däremot utmärkt i skogen.

Parkeringsplats för bilar och markerade stigar finns.

Foto: Merete Byman Ruud

12 Hökensås naturreservat

Längs kommunens östra del reser sig den mer än tio mil långa urbergsryggen Hökensås i nord-sydlig riktning. Den anses vara en horst, det vill säga ett bergsparti som höjts upp eller blivit kvar sedan förkastningar längs sidorna sänkt den omgivande marken. De övre delarna av Hökensås når mer än 300 meter över havet. Motsatsen till Horst är gravsänka och sjön Vättern är ett bra exempel på en sådan.

På urbergsryggens östra sida lagrades det under istiden upp enorma mängder sand och grus och utgör nu några av de mäktigaste isälvs- och issjöbildningarna som finns i landet. Naturen är starkt kuperad med rullstensåsar och runda kullar omväxlande med plana grus- och sandfält och djupa sänkor. I sänkorna har sedan myrar samt ett 50-tal sjöar

och tjärnar bildats. Hökensås är en typisk skogsbygd där de magra isälvs-avlagringarna är be vuxna med ris och lavrika tallskogar, vilket ger en utpräglad norrlandskaraktär.

I området finns älg och rådjur och flera intressanta fågelarter som är beroende av ostörd natur, till exempel storlom, nattskärna, pärluggla, tjäder och orre. Bland växterna är mosippa, cypresslumner och mellanlumner några arter som är typiska för området.

Vandringsleden Västra Vätternleden går genom naturreservatet och öster om Alvasjön finns markerade stigar. I flera av sjöarna sätts fisk ut varje år, mest regnbågslox men även öring och bäckröding. För att få fiska i sjöarna krävs fiskekort, som finns att köpa på Hökensås semesterby.

Slorlom. Foto: Kent-Ove Hvass/HvassNatur

Hökensås naturreservat. Foto: Tidaholms turistbyrå

13 Västra Vätterleden

Genom östra delen av Tidaholms kommun sträcker sig två etapper av vandringsleden Västra Vätterleden i nord-sydlig riktning med en sammanlagd längd av 40 kilometer.

Norra ändpunkten för etapp 6 finns nära gården Baståsen vid väg 193 och är 23 kilometer lång, med Hökensås semesterby och där befintliga faciliteter i söder. Etapp 7 leder mellan semesterbyn och samhället Fagerhult, med längden 17 kilometer. Båda etapperna för genom barrskog, med den behagliga luft som

kännetecknar sådan. Vandringen bjuder på både storslagen natur formad av istiden och minnen av gårdagens bostättningar. Första etappen leder genom naturreservatet Hyltan, vilket är närmare beskrivet nedan. Etapp 7 präglas framför allt av alla sjöar med ädelfisk i Hökensås naturreservat och i området ligger också den efter rånmordet mot postdiligenen 1854 avrättade Jonas Falks grav.

Västra Vätterleden är markerad med orange färg utefter leden och information om den finns på turistbyrån.

14 Naturreservatet Hyltan

Naturreservatet Hyltan ligger cirka tolv kilometer öster om Tidaholm och ingår som en del i Hökensås mäktiga och vidsträckta isälvsavlagringar. Området formades i slutet av den senaste istiden och är väldigt omväxlande med åsar, kullar och dödisgropar.

När inlandsisen smälte hände det att stora isblock lossade och bäddades in i sediment från isälvarna. I sedimentet var temperaturen lägre och därför smälte blocken mycket långsammare än övriga isen. När isblocken till slut smälte fanns spåren kvar i form av stora gropar i naturen. Det är två sådana gropar som sedan vattenfyllets och bildar de båda sjöar som

Vattenklöver växer i naturreservatet Hyltan.
Foto: Dag Fredriksson

finns i reservatet, Hyltesjön och Vitsjön. I reservatet finns många olika naturtyper och ett intressant växt- och djurliv. Mellan sjöarna växer den fridlysta orkidén knärot vilket visar på att här finns skog som har fått vara ifred under lång tid och här och var i de gamla talarna har spillkråkan gjort bohål.

I reservatet finns också kulturspår efter ett äldre skogsbruk. På flera ställen finns så kallade kolbottnar vilka är rester efter kolmilor. Strax öster om parkeringen finns även en tjärdal där man framställde tjära. Skogliga produkter som timmer, kol och tjära var förr en viktig inkomstkälla för Hökensås befolkning. Produkterna avyttrades främst till Falbygden som i stort sett var trädöst under 1700- och 1800-talen.

Hyltan är av stor betydelse för det rörliga friluftslivet och här passerar vandringsleden Västra Vätterleden på den vackra ås som finns mellan sjöarna.

Hyltan når man genom att köra väg 193 från Tidaholm mot Hjo. Efter cirka fem kilometer sväng höger mot Gate. Kör cirka sex kilometer och ni är framme.

*Till vänster:
Sluttning mot Vilttsjön.
Foto: Dag Fredriksson*

15 Ridleden

Den mest spektakulära av alla leder runt Tidaholm är kanske Ridleden, som på landsbygden för i en cirkel runt staden och där flera platser längs vägen erbjuder inkvartering och livets nödtorft för både häst och ryttare.

Ridleden är omkring 120 kilometer lång, går mestadels på grus- och skogsvägar och tar ryttarna genom natursköna

bygder. Bortsett från enstaka korta sträckor är leden framkomlig också med vagn. Ett genialt system för vägvisning, där hästskor med tån åt respektive håll pekar ut ledens fortsättning, gör att ryttarna kan hänge sig helt åt upplevelsen utan att bekymra sig om kartläsning.

Både karta och ett mycket informativt häfte finns på turistbyrån.

16 Pilgrimsleden

Från Kungslena kyrka utgår Pilgrimsleden, som inom Tidaholm går igenom det vackra passet mellan Varvs- och Plantabergen. Över Högstena, Valtorp och Gudhem fortsätter den omkring 47 kilometer långa leden till Varnhem

och under vägen finns fornlämningar, naturreservat, kyrkor och minnesplatser över trons utövande i gången tid.

I Varnhem finns gästhem och café och leden ingår i pilgrimsleden genom Skaraborg.

Foton: Stig-Arne Jacobson

Foto: Merete Byman Ruud

Bygatan. Foto: Stig-Arne Jacobson

Luffarvistet. Foto: Stig-Arne Jacobson

17 Hömbs kyrkby

Någon mil nordväst om Tidaholm ligger Hömbs kyrkby, en idyllisk och som helhet väl bevarad miljö från gängen tid.

Längs bygatan, löpande i nord-syd, ligger på båda sidor de låga röda trähusen, ibland med gräsbevuxna tak och skuggade av gamla träd. Vid bygatans slut står den vita kyrkan med anor från tidig medeltid, även om den senare i flera omgångar blivit ombyggd, och något mera avsidet ligger det så kallade Luffarvistet, byns äldsta byggnad.

En imponerande vit skolbyggnad från 1900-talets början finns också bevarad, numera privatbostad.

Luffarvistet dateras troligen från 1700-talet och var ursprungligen fattigstuga, men uppläts på det tidiga 1900-talet som logi åt landsvägarnas vandrande folk. Gästerna var mest frekventa under 30- och 40-talen, innan det moderna samhällets framväxt gjorde vandrarna allt mera sällsynta.

De små stugorna låg tidigare grupperade runt kyrkan, men flyttades på 1800-talets början till nuvarande plats

längs bygatan. Husen i byns ägs av en stiftelse med ursprungligt syfte att bereda bostäder åt anställda och före detta anställda under Kavlås slott, men kan numera vara uthyrda till andra boende.

I socknen runt byn fanns tidigare många torp under Kavlås, men jordbrukets mekanisering gjorde slut på torparinstitutionen och många torp har sedan blivit fritidsbostäder. Arbete i verksamheterna på Kavlås liksom i det tillhörande alunbruket och kalkstensbrottet var betydande försörjningar för socknens folk. Även ett antal indelta soldater har levt på sina i socknen belägna torp, sedan Indelningsverket inrättades på 1600-talets senare del under Karl XI.

Soldaterna utrustades av rotebönder, som också skulle underhålla torpen och stå för vissa naturaförmåner. I övrigt levde soldaten på att bruka torpet mellan krigstjänst, mönstringar och möten.

Norr om byn finns vackra hagmarker med rik fauna och flora. Här finns också terrasserade fornåkrar och områden med röjningsrösen.

18 Kavlås

Kavlås egendom är tidigast dokumenterad från 1300-talet och har genom åren ägts av en rad bemärkta personer. Riksrådet och lagmannen Ture Jönsson, släkten Natt och Dag, Brahe och Karl XII:s hovstallmästare och ridlärare Gustav Hård av Segerstad kan nämnas.

Den ännu pågående ägarepoken von Essen inleddes 1723 av karolinen Hans Henrik (ej att förväxla Tidaholms grundare) som tidigare bott på överstebostället i Kungslena. Han deltog i många slag, bland andra belägringen av Fredrikshald där Karl XII stupade. Nuvarande ägaren Fredrik von Essen har slottet som privatbostad, varför det inte är tillgängligt som allmänt besöksmål.

Huvudbyggnaden härrör sig från 1700-talets andra hälft och är idag ett mycket vackert byggnadsverk som idag är ett av kommunens tre byggnadsminnen. Imponerande är också stall- och ladugårdsbyggnaden i huggen granit skapad av västgötaarkitekten Charles Emil Löfvenskiöld.

Näringsverksamheten på Kavlås omfattade förutom jord- och skogsbruk med mejeri och såg även alunbruk och kalkstensindustri. Betydande var också stuteriet, som sägs vara Västergötlands äldsta och ett av de äldsta i Sverige.

Kavlås stuteri lär ha varit stor leverantör av hästar till flera regementen. Kavlåshästen blev ett begrepp för snabba och uthålliga men också lynniga hästar.

Huvudbyggnaden. Foto: Stig-Arne Jacobson

Även avel på arbetshästar bedrevs på Kavlås. Fredrik Ulrik von Essen, ryttmästare vid Livregementets husarer, införde obligatorisk ridutbildning för sina yngre officerare med helinackordering på Kavlås.

Hjo-Stenstorps järnväg, invigd 1873, fick året efter en anknnytning från Svensbro till Ekedalen som senare utsträcktes till Tidaholm. Från 1874 hade Kavlås därmed egen järnvägsstation på smalspårslinjen, med privat väntrum för von Essens.

Ladugården. Foto: Stig-Arne Jacobson

Kungslena kyrka. Foto: Stig-Arne Jacobson

19 Kungslena

Det ursprungliga namnet är Lena (len=sluttning) och syftar på byns sällsynt vackra läge på Varvsbergets norra sluttning. På 1600-talet härjades byn av brand men återuppbyggdes. Efter reduktionen ändrades namnet till Kungslena på grund av byns förhållande till kronan. Före 1800-talets skifte låg socknens bebyggelse samlad, därefter skingrades de flesta gårdarna och placerades på avsatserna kring byn.

19a Kyrkan

Ortens mest bekanta kännemärke är den vita kyrkan från 1200-talet med sina karaktäristiska tre torn, eller ryttare, på taket. De sägs minna om en högmässa påskdagen 1258, där Birger jarl i säll-

skap med sonen Valdemar och mågen kung Håkan av Norge deltagit. Däremot saknas klocktorn, i stället står en röd klockstapel nära kyrkan.

Kyrkan är om- och tillbygd under 1400- och 1700-tal, då bland annat vapenhuset tillkom.

Kyrkorummet är intimt, med målningar av Johan Risberg från 1700-talet, som döljer tidigare 1400-talsmålningar. Altaret bär ett krucifix och altarskåpet har en skulptur föreställande Nattvarden. Dopfunten i sandsten härrör från den äldsta kyrkan och 1100-talet, liksom en inre dörr. Enligt folklig tradition ska äldre Västgöotalagen finnas gömd i kyrkan, men upprepade undersökningar är hittills resultatlösa.

Den ursprungliga kyrkan av trä sägs ha blivit nedbränd av danskarna i samband med slaget 1208.

19b Kungsgården

Intill kyrkan står den imponerande huvudbyggnaden till Kungsgården med röda ekonomibyggnader i trä runt gårdsplanen. Under tiden 1691-1876 var gården boställe för Skaraborgs regementets chefer. Det var indelningsverkets upphovsman kung Karl XI som utsåg den så kallade Bossgården till kungsgård.

Ursprungligen var manbyggnaden i trä, men 1731 började nuvarande stenhus uppföras. Senare tillbyggdes enplanshuset med en andra våning, färdigställd 1766.

Gården är byggnadsminne och är sedan 1991 i privat ägo.

Kungsgården

19c Slaget

Slaget vid Lena stod 31 januari 1208 som ett led i maktkampen mellan Erikska och Sverkerska ätterna, där kungasonen Erik Knutssons svenska och norska krigsfolk mötte Sverkers danskar. Namnen Ryttarebackarna, Helveteskärret och Jämmersled minner om slaget och fynd

som människoben, sporrar, vapen och rustningsdelar har gjorts i trakten.

Utgången blev seger för Erik Knutsson, som senare blev Sveriges konung, medan Sverkers danskar under reträtten mot Tiarp till stor del sägs ha blivit nedgjorda just i Helveteskärret.

År 1894 restes inte långt från kyrkan en minnessten med inskriptionen:

Till minnet av slaget vid Lena den 31 januari 1208 restes stenen 1894 af Vester-

*götlands
fornmin-
nesförening
och ortens
befolkning.*

Där
står också
maningen
*Svenskar!
Vörden
fädrens
minne!*

19d Lenaborg

I byns utkant upp mot Varvsberget ligger lämningarna av Lenaborg, som sannolikt var ett stort stenhus byggt i tre plan, och på 1200-talet uppfört av Birger jarl. Lenaborgs utformning, bland annat med ett avancerat avloppssystem, tyder på att det var en högreståndsbostad. Huset raserades på 1400-talet.

Med start vid kyrkan går en vandringsled förbi ruinen av Lenaborg och leder brant upp till Högeklint med grillplats och vidsträckt utsikt över bygden.

Hage med vy mot lövskogen. Foto: Dag Fredriksson

Lunglav. Foto: Dag Fredriksson

20 Naturreservatet Gunniltorp

På Plantabergets vackra östsluttning ligger naturreservatet Gunniltorp. Reservatet utmärker sig genom att det sträcker sig från en uppodlad kalkplatå i öster genom en bergssluttning med trädklädda beteshagar upp till en blockrik, lövträdsbevuxen rasbrant.

Området har använts som betesmark under lång tid och är ett bra exempel på vilka områden som användes för bete förr i världen.

I brantskogen finns rikligt med nedfallna diabasblock, gamla grova träd och död ved. Eftersom området är relativt svårtillgängligt finns förutsättningar för en stor artrikedom bland insekter,

marksvampar och kärlväxter som trivs här och som missgynnas i landskapet för övrigt. Intressanta arter som finns här är trolldruva, springkorn, kransrams, lunglav, mörk baronmossa, fällmossa, kandelabersvamp, grenticka och tårkrag-skivling

I reservatets branta blockrika del är det relativt svårt att gå men de nedre flackare partierna inbjuder mera till en promenad.

Till Gunniltorp hittar ni genom att från Kungslena ta vägen mot Tiarp. Efter cirka tre kilometer kör ni över en bäck. Parkera efter denna och gå sedan till höger upp mot berget.

21 Gestilren

Vid fyrvägs korsningen nära gården Varvboholm står på en hög kulle en minnesten. Stenen, uthuggen bara tre kilometer från platsen, har inskriptionen *Sjuhundra år efter slaget vid Gestilren reste västgötar denna sten*, med ett tillägg i form av den fromma bönen *Gud skydde Sveriges rike*. Längst upp syns också en stridsyx, en lans och ett armborst.

Stenen restes 1910 och invigdes under stora festligheter och talrik uppslutning av både allmänhet och hedergäster som prins Eugen, landshövding de Geer och riksantikvariern Montelius i spetsen för en sextusenhövdad skara deltagare, trupp från Västgöta- och Skaraborgs regementen samt Livregementets husarer. Ett stort antal personer kom resande med tåg på den smalspåriga järnvägen till Ekedalen.

Initiativtagare till att resa stenen var redaktör Gustav Lindberg på Västgöta-Bladet i Tidaholm. Lindberg hade tänkt sig att hålla invigningstalet, som också murats in i sockeln, men blev genom en rivals aktion ersatt av riksantikvariern, som också hade fräckheten att ändra stenens text.

Till skillnad från slaget vid Lena 1208, som till tid och plats anses belagt, är slaget vid Gestilren höljt i dunkel. Hembygdsforskaren Birgitta Ingvar-Nilsson har lagt ner mycket tid på att forska om slaget vid Gestilren och andra lärda har haft olika förslag, men än så

länge är dock både platsen och själva slagets verkliga existens osäker. Ett antal platser har nämnts från Gislared i det närbelägna Varv till Timmele utanför Ulricehamn, Göstring i Östergötland och Gästre i Uppland. Det hävdas att det skulle kunna röra sig om ett sjöslag, om det nu ens varit något slag och inte bara ett mord, alternativt ingenting.

Tänkbara stridande vid den aktuella tiden skulle, liksom i slaget vid Lena, ha varit de Sverkerska respektive Erikska ätterna.

Stenen på sin höga kulle är hur som helst en vacker och fascinerande miljö. Den osäkra bakgrunden ger snarare näring åt fantasin än begränsar den.

Foto: Stig-Arne Jacobson

Fallet vid Kalkbrottet

22 Ödegårdsstigen och Ekedalens naturreservat

Ödegårdsstigen är en cirka tre kilometer lång promenadslinga i utkanten av Ekedalen, som ger en intressant inblick i hur ett samhälle kan förändras på blott några få år. Stigen passerar förbi fornlämningar, ett naturskönt lövskogsområde, resterna av en för inte så länge sedan blomstrande industri och ett egnehemsområde för industrins arbetare. På flera platser längs stigen berättar informationsskyltar om vad som passeras.

En lämplig plats att starta vandringen är vid minnesstenen över det gåtfulla slaget vid Gestilren. Från den höga kullen går leden i medlut ned mot Ödegårdens egnehemsområde, uppfört 1912-1920 av kalkbruksarbetare som här fick chansen

att bygga ett eget hus. För tomterna fick de betala 200 kronor och arbetsgivaren borgade även för huslånen.

I fortsatt medlut för stigen in i den rofyllda ädellövskogen i Ekedalens naturreservat. Här samsas bok med lärk, avenbok och sykomorlönn. Skogen anlades på 1870-talet av Reinhold von Essen med från Tyskland hämtade plantor.

Förbi fornlämningar vid stigens östliga vändpunkt leder stigen åter mot väster. Väl dolt av naturens förmåga till återerövring finns här många rester av verksamheten vid Ödegårdens kalkbruk. Bruket startade vid 1800-talets mitt och 1906 kom Alfred von Essen in som ny ägare. Han gjorde stora investeringar i

bruket, som i början av 1910-talet var ett av de största i länet med som mest 110 anställda och en årsproduktion av upp till 250 000 hektoliter bränd kalk.

Kalken användes till murbruk och som jordförbättringsmedel. I Västergötland var förutsättningarna särskilt goda, eftersom i anslutning till kalkstenen kunde brytas också den alunskiffer som användes som bränsle i kalkugnarna.

Efter första världskriget upptäcktes metoder att framställa konstgödning, vilket gjorde att storhetstiden i stället övergick i nedgång följt av nedläggning av bruket år 1927. Stigen passerar i ett märkligt landskap rester av kalkugnar, slagghögar, lokstall och skifferkross. En banvall, där stenen transporterades mellan brottet och ugnarna kan också urskiljas. Över kalkbranten kastar sig ett vattenfall ned mot en i brottets botten bildad sjö och från sjön leder en bäck vidare nedåt genom dalgången.

Har man tur kan man vid bäcken från kalkbrottet få syn på forsärlan som gärna vistas där. Landsvägen Kungslena-Dimbo leder den sista sträckan åter till startpunkten och passerar den märkliga vägvisaren Granne Påle vid korsvägen nära gården Varvboholm.

Ekedalens naturreservat

Ekedalens naturreservat utgörs av ädelövskog där flertalet av de äldre träden är inplanterade under 1870-talet med planter från Holstein i Tyskland. Här finns det både bok, avenbok, gråpoppel, syko-

morlönn och silvergran. Flera av träden kan räknas som jätteträd med minst en meter i brösthöjdsdiameter. Bland annat finns det åtta jätdebokar i reservatet. Eftersom man inte plockar bort några döda träd i reservatet har skalbaggar och svampar här funnit en perfekt livsmiljö. Över 241 olika svamparter har noterats. Även fåglarna trivs i reservatet. Här kan man se typiska lövskogsarter som skogsduva, mindre hackspett, stenknäck, grönsångare och entita.

En promenad på Ödegårdsstigen startar man som sagt bäst vid Gestilrenmonumentet. Hit hittar man om man från riksväg 26 kör till Ekedalen. Kör rakt fram igenom byn och vidare en kilometer mot Varv. Vid fyrvägs kors sväng höger mot Kungslena. Efter 100 meter är man framme och ser monumentet uppe på höjden till höger.

Foto: Merete Byman-Rauud

23 Dimbo

Dimbo by ligger i ett område som präglats av en landskapsutveckling av kontinentala mått med ovanligt stora byar, som Dimbo med tillhörande järnåldersgravfält.

Dimbo by var före skiftet en av Falbygdens största centralorter, vilket visas av att här fanns kungsgård, kyrka med prästgård, tingsplats och gästgiveri. Dimbo by är en av de bäst bevarade storbyarna med äldre byprägel på Falbygden. Förutom järnåldersgravfältet finns i byns närhet även en gånggrift, väster om vägen mot Varv. Trots skiftet ligger byn fortfarande huvudsakligen samlad längs de vägsål där vägarna Varv-Folkabo, Dimbo-Ekedalen och Dimbo-Ottravad förenas.

Utöver lantbruket, som fortfarande utgör den stora näringen med potatis- och bärödling, fanns tidigare såväl mejeri och bränneri som garveri.

23a Dimbo-Ottravads kyrka

På en kulle mitt i Dimbo by höjer sig kyrkan som en imponerande syn för de som färdas i landskapet. Kyrkan började uppföras 1813 sedan grannsocknarna Dimbo och Ottravad, enligt ett på den senare orten säkert inte allmänt gillat beslut, skulle få en gemensam kyrka. På kullen låg tidigare det så kallade Dimbo eller Per Brahes torn som tillhörde Kungsgården. 1911 genomfördes en stor renovering av kyrkan, med bland

Dimbo-Ottravads kyrka. Foto: Stig-Arne Jacobson

annat byte av bänkar och en utökning av orgelverket från sex till nio stämmor.

En av de tre klockorna i tornet kommer från Ottravad och betraktas med sitt ursprung i 1200-talet som en av landets äldsta kyrkklockor.

Dopfunten från 1100-talet utförd i sandsten är rikt ornamenterad och visar bland annat den korsfäste Kristus, en slingrande orm och ett dekorationsfält.

I kyrkan har påträffats en stensulptur, tolkad som både djävulen och ett lejon, antagen att vara en del av en sockel för dopfunten.

Efter att dopfunten förvarats på Statens historiska museum i något hundratals år återbördades den till Dimbo/Ottravad kyrka

år 2009, och sägs nu vara utlånad på tio år. Dimbo gamla kyrka var belägen på en annan kulle strax söder om den nya kyrkoplatsen. Ytterligare en gammal kyrka, numera utmärkt med en skylt, fanns vid gården Dvärstorp.

23b Dimbo gravfält

I utkanten av Dimbo by höjer sig en hög kulle med Västergötlands största järnåldersgravfält. Gravfältet understryker Skaraborgs ställning som mångtusenårig kulturbygd med en tidig bosättning. Kullen delas numera av landsvägen mellan Dimbo och Ottravad.

Nära Dimmehus står en informationstavla, där stigen till en av gravkullarna börjar. Den andra kullen nås från parkeringsplatsen utmed vägen mellan Dimbo och Ottravad och även där finns en informationstavla.

Gravfältet användes i huvudsak under vikingatiden 800-1050 år e. Kr. Under den aktuella tiden var gravskicket sådant att de avlidna brändes och lades i en urna. Ofta placerades något föremål som tillhört den avlidne i urnan som sedan fick en plats i graven.

På gravfältet finns omkring 240 gravar. De flesta är byggda av jord medan ett mindre antal är flacka gravar av jord och sten i rund eller tresidig form. På gravfältet kan man även finna spår av hålvägar, som visar sig genom i marken nedskurna breda diken vilka åstadkommits av ridande och gående från medeltid till 1600-tal. Intill gravfältet i nordväst finns en kulle där Dimbo gamla

kyrka stått. Från gravfältet har man en hänförande utsikt över Dimbo med omgivande landsbygd och platåbergslandskapet.

Ända till slutet av 1800-talet bestod gravfältet av en öppen betesmark, troligen en gräshed eller ljunghed. På flygbilder från 1955 kan man se att betesmarken var skogsbeklädd. Gravfältet har sedan restaurerats och området betas idag av får. Den långa frånvaron av betande djur har medfört att de biologiska värdena minskat. Här och var finns dock en artrik torrängsflora, vilken troligen är en kvarleva från den gamla heden. Med rätt hävd kan arter som backnejlika, bockrot, brudbröd, tjärblomster, knägräs och ängshavre sprida sig till större arealer.

Dimbo gravfält. Foto: Stig-Arne Jacobson

Foto: Dag Fredriksson

24 Naturreservatet Lammevadskärret

Någon kilometer söder om Dimbo by utmed vägen mot Folkabo ligger Lammevadskärret som är ett kalkrikt, svagt sluttande extremrikkärr. Det ligger som en oas, inbäddat i björkdominerade sumpskogar, i den annars uppodlade bygden runtomkring. I anslutning till kärret finns en örtrik torräng. Genom kärret rinner en rännil som har sitt ursprung i diffusa källflöden och åkerdräneringar.

Lammevadskärret är känt från äldre litteratur genom förekomsten av en lång rad sällsynta rikkärrsväxter. Efter upphörd beteshävd och även viss utdikning hotades floran av en tilltagande igenväxning. I mitten av 1970-talet påbörjade därför Tidaholmskretsen av naturskyddsföreningen ett räddningsprojekt och kärret restaurerades genom omfattande buskröjningar och slätterhävd.

Det gav snabbt ett gott resultat och antalet orkidéer ökade från år till år. Sedan några år tillbaka sköts reservatet av länsstyrelsen.

Kärret är i dag rikt på orkidéer. Några exempel är flugblomster, vaxnycklar, kärrknipprot och brudsporre. Andra rikkärrarter som förekommer är källblekvide, majviva, näbbstarr, hårstarr, gräsull och axag. Den rödlistade sumpröksvampen noterades 1997. På torrängen finns bland annat klasefibbla, sommarfibbla, backruta, vildlin och fältvädd. Kullen kallas Gullvivebacken och är speciellt tilltalande när gullvivorna blommar i maj. Lammevadskärret ligger lättillgängligt och spänger har byggts över de ömtåligare kärrpartierna. Spångsystemet är anpassat för funktionshindrade, så även rullstolsburna besökare kan njuta av blomsterprakten.

25 Stångaberget

På gångavstånd från Lammevadskärret ligger Stångaberget. Det är en av kommunens få kvarvarande örtrika torrängar som fortfarande hyser en artrik och kalkberoende flora. Utsikten mot Hökensås är magnifik vilket tillsammans med floran gör området till ett omtyckt utflyktsmål, speciellt under vår och försommar när gullvivan blommar i mängd.

Ängen har varit utan hävd en längre tid vilket har medfört att en del ohävdarter ökat, till exempel blodnäva, knylhavre, hundäxing, vitmåra, hundkäx och skogsklöver. Sedan några år hävdas

ängen med slätter vilket gynnar karaktäristiska och ovanliga torrängsväxter som trollsmultron, färgmåra, knölmörblomma, fältvädd, kungsmynta och backruta. Här finns även kommunens enda växtplats för gullhavre. Det glesa träd- och buskskiktet med bland annat körsbär, oxel, apel, hägg, en, getapel, hagtorn och oxbär gör att kullen är ett viktigt och tilltalande inslag i landskapsbilden.

Gå från Lammevadskärrets parkering söderut mot Folkabo. Passera korsningen till Östra Gerum. Strax därefter leder en markväg in till vänster och Stångaberget.

26 Västgötaleden för cyklister

På Vulcanön mitt i centrum finns start- eller uppehållspunkt för Västgötaleden, som på två sidor passerar Tidaholm. Anknytning kan också göras till Runt Vätternleden och övriga specialleder, som alla ingår i det rikstäckande nätet Sverigeleden. Alla leder är skyltade i färg, som till exempel rött för Västgötaleden, blått för Runt Vätternleden och grönt för Sverigeleden.

Foto: Stig-Arne Jacobson

27 Annebergs bränneri

Annebergs bränneri är beläget mellan väg 193 och Dimbo by. Bränneriet är av nationellt intresse genom att det är ett av Sveriges få bevarade brännerier och återspeglar en viktig näring i ett område som näst efter Skåne haft flest brännerier i landet. Bränneriet var i drift fram till 1951 och var under sin storhetstid ett av Skaraborgs största. Tillverkningsmängden råbrännvin på Anneberg låg på upp till 195 000 liter per år under åren 1889-1950.

Det var ägaren Carl Berglund från Gimmene som år 1889 byggde den bränneribyggnad av sten som finns idag. Tidigare låg bränneriet i en träbyggnad som efter två års drift brann ner år 1888.

År 1896 övertogs driften av Carls bror Frans August Berglund. Han och senare hans dotter Karin Hagman drev bränneriet fram tills att verksamheten tvingades att lägga ner år 1951 på grund av den omoderna produktionen tillsammans med de dåliga arbetsförhållanden som rådde i den stora byggnaden. Delar av bränneriutrustningen såldes till andra brännerier i Västergötland, men tryckkokaren, potatistvätten, trätunnor och

ångpannan finns kvar. Själva byggnaden är helt oförändrad sedan verksamheten lades ner. År 2007 påbörjades en restaurering av byggnaden och det kommer även att sättas upp en informationstavla utanför byggnaden med illustration av hur brännvinstillverkning gick till.

Annebergs bränneri är en historisk länk för att visa en viktig gren av den jordbruksanknutna industri som var vanligt förekommande på större jordbruk.

Gårdsmiljön runt bränneriet är från år 1787 och även den i stort sett intakt. För intresserade finns möjlighet att få mer information om bränneriet och även en guidad visning genom att kontakta gårdens ägare.

Storegården. Foto: Stig-Arne Jacobson

28 Suntut

28a Suntut Storegården

Storegården med sin ålderdomliga prägel och vackert grånade fasad ligger ett stenkast från Suntut gamla kyrka. Gården är den enda gård som står kvar på sin ursprungliga plats efter laga skiftet. Tidigare var bebyggelsen grupperad vid kyrkan. Storegården var ursprungligen ett frälsehemman, ägt av riksdrotsen Per Brahe. Gården som troligen uppfördes 1817 består av manbyggnad, visthusbod och fåhus. Framför huvudbyggnaden finns en brunn med lång svängel och en stenmur med nygjord trägrind som skiljer mangården från övrig mark.

Suntut Storegården ägs och underhålls numera av Dimbo Fornminnes- och hembygdsförening. Sommartid hålls gården öppen på lördagseftermiddagar, när olika organisationer ofta medverkar. Traditionsenligt firas midsommar på midsommardagen med dans och lek

kring stängen. Storegården inköptes av föreningen på 1970-talet. Priset, fem hundra kronor, stod i paritet med byggnadernas nedgångna skick och marken skänktes av Tidaholms församling. Med ekonomiskt bidrag från kommunen och ett arbetsmarknadsprojekt restaurerades Storegården med hjälp av antikvarisk expertis. I juni 1983 invigdes Storegården som hembygdsgård.

Manbyggnaden, omkring tjugo gånger sex meter, innehåller två identiska bostäder med egna ytterdörrar. Byggnaderna är, bortsett från att torv och vasstak ersatts med tegel, identiska med sitt ursprungliga utseende.

28b Suntut gamla kyrka

Epitetet gamla är befogat bara av den anledning att ytterligare en kyrka, av yngre datum och mera frekvent använd, finns på orten. Ingen behöver annars tvivla på

Suntaks gamla kyrka. Foto: Stig-Arne Jacobson

det mycket gamla ursprunget hos den grå stenbyggnaden på sin kulle som fått överlämna dopfont och predikstol till det mera sentida templet från 1902.

Enligt traditionen kunde det ha blivit mycket värre än så, eftersom byggaren skulle ha erbjudits den gamla kyrkan som material till den nya men lyckligtvis avstått.

Kyrkan är enligt undersökningar uppförd på 1130-talet och tillbyggd med sakristia och vapenhus på 1600- och 1700-talen. Stilen är romansk och kyrkan är uppförd av putsad kalk- och sandsten. Kyrkporten är järnbeklädd och utanför ligger en av de för Västergötland

typiska liljestenarna, vilkas funktion hittills är outredd. Liljorna i mönstret anses dock vara en symbol för uppståndelsen.

Kyrkans inre är inte mindre märkligt. På väggarna finns senmedeltida kalkmålningar av mästaren Amund. Vapensköldar tillhöriga ätten Hård af Segerstad kan också ses i kyrkan och under mittgångens grova gamla plankor finns en gravkammare för samma ätt.

Det märkligaste föremål som kan skådas i kyrkan är förmodligen biskopsstolen i koret. Stolen är en replik av originalet, som tros vara Sveriges äldsta möbel och förvaras på Västergötlands museum i Skara. Biskopsstolen sägs vara gjord

av en kyrkbänk vid 1200-talets mitt och kröns av ett skulpterat djurhuvud.

Även annan anknytning till djurriket finns i kyrkan, där fladdermöss ibland kan vina runt besökarnas öron.

28c Suntaks järnåldersgravfält

Gravfältet från järnåldern är beläget på en kulle sydväst om Klostergården i Suntak. Det omfattar ett hektar med cirka 70 fornlämningar, de flesta rundastensättningar. Dessutom finns där några högar och ett par resta stenar. Strax intill bär marken spår av forntida jordbruk i form av terrasserade åkrar.

Gravfältet var sannolikt begravningsplatsen för den forntida byn och anlades cirka 500 år f. Kr. Området är skyddat enligt fornminneslagen och några utgrävningar är ännu inte gjorda. Från

kullen är det en vacker utsikt över det omgivande landskapet.

Klostergården i Suntak var i nästan 200 år, fram till 1878, boställe för kompanichefen vid Vartofta kompani av Skaraborgs regemente. Strax norr om gravfältet står boställets gamla trossbod som idag är nyrenoverad till originalskick. Åldersbestämning av timret i trossboden har visat att det avverkades någon gång under 1600-talet. I trossboden förvarades den utrustning som kompaniet skulle medföra i fält.

Suntaks sockenstugeförening har under de senaste åren gjort omfattande rövningar på gravfältet, vilket medfört att gravarna nu framträder tydligare i landskapet. Gravfältet är sedan några år välbetat av får. Floran är också intressant med flera hävdgynnade arter.

*Suntaks järnåldersgravfält.
Foto: Dag Fredriksson*

29 Eriksgatuleden och Kymbo hålvägar

I sydvästra delen av kommunen nära Kymbo finns ett av Sveriges förmodligen största hålvägssystem med som mest omkring 35 parallella hålvägar. Vägbredden är en till två meter med ett djup från 0,2 till 1,5 meter.

Hålvägarna har sitt ursprung i medeltidens landsvägar, som användes av beridna eller fotvandrande förfäder.

Längs dessa leder har färdemännen dragit i över tusen år. Det har antingen det rört sig om pilgrimer på väg mellan Kalmar och norska Nidaros, med den helige Olavs grav, eller kungar på Eriksgata. Ragnvald Knaphövde färdades antagligen här på 1100-talet innan han slogs ihjäl vid Karleby ting för vanvördnad mot Västgötalagen.

På en karta från 1600-talet har landsvägen genom bygden markerats längs samma gamla leder.

Från riksväg 26 söder om Vättak leder en mindre väg mot Kymbo. Efter någon kilometer syns en skogsväg på vänster sida, där en informationstavla står intill Kymbovägen. Tavlan hänvisar till en plats någon halv kilometer in på skogsvägen, där en ny tavla står och där det största fältet av hålvägar finns. Det finns även spår av hålvägarna på andra platser i bygden.

Områdesnamnet Kymbo tall beskriver naturtypen tallmoar.

Hålväg i Kymbo. Foto: Stig-Arne Jacobson

Källförteckning

Dimbobygden, Dimbo Fornminnes- och Hembygdsförening, aktuella årgångar

Hömb – en socken i Västergötland, Vuxenskolan Tidaholm

Industrimiljön på Ön i Tidaholm, Skaraborgs länsmuseum

Kulturhistoriskt intressanta byggnader och miljöer i Tidaholms kommun, Skaraborgs länsmuseum och Tidaholms kulturnämnd

Ljuset från Vulcan, utställningskatalog, Tidaholms museum

Länsstyrelsen Västra Götaland, information om Naturreservat och Natura 2000-områden.

Naturvårdsprogram för Tidaholms kommun 2010-2014

Sture Eklindhs böcker om hus i Tidaholm

Tidaholm – en svensk bilhistoria, Bengt Carlén

Befintlig information på olika platser

Muntliga uppgifter från skilda personer

Tryckt information från Turistbyrån och Tidaholms kommun

Upptäck Tidaholm!

Tidaholmsbygden har en vacker natur och en lång kulturhistoria. Denna skrift kan bara ge en första inblick i allt det fantastiska som man kan uppleva i kommunen. De utflyktsmål som finns presenterade är ett urval av mer lätt-tillgängliga platser. Vi hoppas att de ska bli en inkörsport för egna upptäckståg i bygden.

TIDAHOLM

0502-60 60 00 www.tidaholm.se

ISBN 978-91-978314-4-4